

СТАТТІ

УДК 903 (477.5)“–07/–05” : 001.891

ОСНОВНІ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК ПОЧЕПСЬКОГО ТИПУ

М. В. Челноков

*Київський національний університет імені Тараса Шевченка
вул. Володимирська, 60, Київ, 01601*

Розглянуто головні проблеми дослідження пам'яток почепського типу. Показано, що наявні сьогодні серед дослідників розбіжності щодо різних аспектів етнокультурних процесів початку н.е. у Подесенні, викликані, головним чином, браком нових джерел, обумовленим відсутністю масштабних археологічних досліджень пам'яток ранньоримського часу в цьому регіоні.

Ключові слова: Подесення, пам'ятки почепського типу, пізньозарубинецький культурно-хронологічний горизонт, юхнівська культура, середньотушемлянський горизонт, ранньоримський час, лощена кераміка, житлобудування, етнокультурні процеси.

Інтерпретація пам'яток почепського типу Подесення (рис. 1) є однією з найбільш дискусійних проблем в радянській та пострадянській історіографії. Навіть культурну приналежність почепських матеріалів розглядали в контексті різних культурних утворень ранньоримської доби півдня лісової зони Східної Європи: юхнівської культури [1], класичної зарубинецької культури [24. С. 129–130] та пізньозарубинецького культурно-хронологічного горизонту [17].

Така ситуація зумовлена, насамперед тим, що почепські пам'ятки, попри вже понад півстолітню історію дослідження, залишаються все ще досить слабо вивченими, оскільки більшість доволі чисельних почепських селищ, які займають здебільшого території Брянської та Орловської областей Росії, відома лише за матеріалами розвідок. На даний момент широкими площами розкопано лише чотири із них [2. С. 101]. Найбільш дослідженим почепським селищем можна вважати епонімну пам'ятку – поселення Почеп-3 [3. С. 192], ґрунтовно досліджене в другій половині 1950-х рр. Ф. М. Заверняєвим [6; 7]. Іншою еталонною пам'яткою є Синьковське селище, досліджене А. К. Амброзом [1].

Домінуючою на даний момент є інтерпретація почепських матеріалів як пізньозарубинецьких, обґрунтована в працях А. М. Обломського і Р. В. Терпиловського [18]. На такий характер почепських пам'яток, що демонструють подібне до інших пізньозарубинецьких угруповань коло зв'язків, вказує як керамічний комплекс, так і фібульний набір.

Значну подібність до середньодніпровських пізньозарубинецьких пам'яток демонструє почепський керамічний комплекс (рис. 2–3). Переважаючими формами серед лощеного посуду є миски, майже повністю ідентичні до мисок з Лютізького поселення [19. С. 46]. Провідними формами фібул є характерні лише для почепського кола пам'яток фібули “почепської серії”, що представляють собою деривати пізньолатенських фібул із суцільним приймачем

[17. С. 74; 19. С. 47]. Знайомством почепських майстрів з провінційноримськими фібулами типу Альмгрен 68 можна пояснити появу таких характерних рис фібул “почепської серії”, як круглі дірочки на приймачі. “Тордована” спинка подібних фібул, не виключено, пояснюється імітацією багатовиткової підв’язки сарматських лучкових фібул, одна з яких, що нагадує ранній варіант I ст. н.е. (рис. 4, 8), відома з матеріалів Почепського селища [39. С. 27]. З почепських пам’яток походить також підв’язна фібула “верхньодніпровської серії” (див. рис. 4, 5).

Основна форма почепського житла – невелика підпрямокутна напівземлянка, що має аналогії серед інших пізньозарубинецьких комплексів.

Таким чином, виходячи із сьогоденного рівня розробки почепської тематики, доцільно говорити скоріше про проблему контактів прийшлого з території Середнього Подніпров’я населення з автохтонними племенами Подесення та верхів’їв Оки в перших століттях н.е., ніж про виникнення пам’яток почепського типу з однієї із місцевих культур.

Вже на ранніх етапах дослідження почепських старожитностей стала очевидною наявність в їхньому складі не лише матеріалів, пов’язаних з міграцією частини зарубинецького середньодніпровського населення на Середнє і Верхнє Подесення [7. С. 116], але й елементів юхнівської культури. Не виключені також певні контакти почепських племен з верхньоокським населенням і сарматами.

Подібна строкатість археологічного матеріалу змусила поставити питання про важливість внеску кожної з наявних на Верхньому і Середньому Подесенні й Верхньому Пооччі культурних груп в генезу пам’яток почепського типу.

Безумовно, основною в цьому контексті є проблема впливу племен юхнівської культури на прийшло зарубинецьке населення.

Наприклад, один з перших дослідників пам’яток ранньоримського часу у Подесенні, А. К. Амброз, ґрунтуючись на матеріалах Синьковського селища та юхнівського городища Полужжя, схилився до атрибуції почепських пам’яток як третьої фази розвитку почепської культури і вважав їх такими, що належать юхнівським племенам, які запозичили окремі зарубинецькі риси матеріальної культури. Згодом в процесі культурної асиміляції зарубинецькі елементи майже повністю поглинули культуру автохтонних племен.

Головним наслідком проведених А. К. Амброзом досліджень стала запропонована ним перша розгорнута концепція етнокультурних процесів ранньоримського часу на території Подесення, до цього часу охопленого археологічними розкопками лише незначною мірою.

Характерними рисами третьої фази почепської культури А. К. Амброз вважав входження до складу керамічного комплексу характерних для почепських пам’яток груболіпних товстостінних горщиків з погано заглаженою поверхнею, які містили домішки жорстви і шамоту в керамічному тісті.

Якщо на початку третьої фази почепської культури горщики все ще зберігають досить бідний орнамент на плічках, то на всіх горщиках Синьковського селища, віднесеного А. К. Амброзом до другого етапу III фази

почепської культури, орнамент зберігається лише по краях вінець і складається із вдавнень кінцем пальця або насічок. На розвинутому III етапі, представленому в чистому вигляді на Синьковському селищі, абсолютно переважаючими серед столового посуду стають лощені ребристі миски (див. рис. 3, 9 ;10), характерні для інших пізньозарубинецьких угруповань [1. С. 60–64].

Під час переходу від раннього до пізнього етапу III фази почепської культури юхнівські керамічні традиції у вигляді слабoproфільованих горщиків і таких прийомів орнаментациї, як вдавнення нахиленою паличкою та круглі ямки з плоским дном на плічках, змінюються зарубинецькими керамічними традиціями (див. рис. 2, 5–10). Зарубинецькі типи представлені горщиками з високим горлом і чашеподібними мисками, аналогії до яких походять з верхньодніпровських зарубинецьких матеріалів з Чаплина.

За А. К. Амброзом складання почепської культури не було чисто етнографічним процесом. Воно відображало глибокі зміни в житті юхнівських племен, що виражалися в значному зростанні населення та зміні суспільної організації. Процес переходу від городищ до селищ, що спостерігався, на думку А. К. Амброза, в I ст. до н.е., свідчив про тісне об'єднання общин та сприяв ефективнішому використанню природних ресурсів.

Площа почепських селищ порівняно з городищами попереднього часу збільшується в декілька разів, як і площа житлових будівель. Зміни в почепському суспільстві призводять до того, що в I ст. н.е. городища на території Подесення остаточно занепадають.

З огляду на поступове формування почепської культури III фази та відсутність чітких ознак витіснення значної кількості юхнівського населення, А. К. Амброз визначав почепські матеріали радше як “почепський етап історії юхнівських племен” [1. С. 66], що як зазначалося, не знаходить підтримки серед більшості сучасних дослідників пізньозарубинецьких пам'яток.

Втім, подібну думку поділяв Г. Н. Пронін [25]. Він вважав, що проникнення зарубинецьких середньодніпровських племен на територію Подесення було поступовим процесом, в ході якого певні елементи зарубинецької культури накладалися на місцевий юхнівський субстрат. При цьому носії зарубинецької культури не лише не асимілювали місцевого населення, але й перейняли деякі місцеві традиції.

Протилежного погляду на почепські пам'ятки дотримувався Ф. М. Заверняєв, який вважав юхнівський вплив на Почепському селищі незначним [7]. Дослідник рішуче відкидав атрибуцію Почепського селища як юхнівського і був схильний говорити лише про поодинокі контакти місцевого населення із зарубинецьким, що не призводили до зародження нових форм кераміки.

Думку Ф. М. Заверняєва поділяв також Є. В. Максимов [13. С. 29]. В той же ж час Ю. В. Кухаренко відмовився включити почепські пам'ятки до списку зарубинецьких, оскільки вважав їх чисто юхнівськими, виступаючи, таким чином, єдиним дослідником, що заперечував наявність зарубинецьких пам'яток на території Подесення в ранньоримський час [11].

П. М. Третьяков відзначав відсутність тісних контактів між зарубинецьким та юхнівським населенням [29. С. 41]. На його думку, юхнівські елементи в почепських матеріалах представлені лише деякими орнаментальними мотивами в кераміці [31. С. 227–228].

Досліджене А. К. Амброзом Синьковське селище, на якому юхнівські елементи найбільш виражені, на думку П. М. Третьякова, не можна вважати еталонним для почепських пам'яток. Він відзначав той факт, що панівною формою житлобудування на Десні, як і на інших частинах зарубинецької території, були квадратні житла-напівземлянки з вогнищами, чужорідні для юхнівської культури не меншою мірою, ніж усі інші елементи зарубинецької матеріальної культури [32. С. 13].

Не виключено, що частина юхнівського населення все ж таки була змушена залишити первинний ареал проживання і осісти в районі верхів'їв Оки, де за даними попередніх досліджень, виділяється група пам'яток типу Упа-2, що займають частину правого берега Верхньої Оки (Супрути, Солodka, городища Борисово, Торхово, Страхово, Лобинське, Дедилово). Керамічний комплекс у вигляді набору слабопрофільованих округлобоких груболіпних горщиків, наближений до матеріалів верхнього шару городища Полужжя (Красне) та нижнього шару селища Синьково, автор розкопок Є. В. Столяров атрибує як пізньоюхнівський і датує кінцем I ст. до н.е.–I ст. н.е. [27; 28].

Останнім часом питання про юхнівсько–зарубинецькі контакти порушено в низці праць Д. М. Каравайка. Дослідник звернув увагу на незначну кількість датуючого матеріалу ранньоримського часу для юхнівських пам'яток, який би підтверджував їх існування в середині I ст. н.е., тобто в час приходу зарубинецьких племен, а також наявність стерильного прошарку між юхнівським та зарубинецьким горизонтами на городищах Кудеярка і Полужжя (Красне) [8].

Варто зазначити, що питання присутності зарубинецьких елементів в матеріалах верхнього горизонту городища Полужжя з огляду на його надзвичайно слабку дослідженість залишається відкритим [3, С. 47]. Не виключено, що виявлені на пам'ятці форми лощених мисок другої фази почепської культури за А. К. Амброзом можна порівняти з пізньозарубинецькими матеріалами [18. С. 58].

Низка почепських матеріалів відома також на городищах вздовж річки Іпуть [25, С. 49].

Тим часом, під час досліджень юхнівського городища Бужанка-1 Д. М. Каравайко виявив лощену кераміку “зарубинецького вигляду” та відзначив незначне поширення характерного для юхнівської культури орнаменту у вигляді насічок косо поставленою паличкою. Натомість тут знайдено посуд, прикрашений проколами та округлими вдавленнями, в результаті чого “на внутрішній поверхні утворювалися перлини”. Появу подібного посуду на городищі, на думку автора розкопок, можна пояснити “впливом якогось південного населення”. Таким чином, матеріальний комплекс городища “дозволяє ставити питання про контакти юхнівського та південного

населення, а, можливо, і проникнення останнього в більш північні регіони” [10. С. 183].

Разом з тим, на городищі є дерновий шар, під яким виявлено дві трилопатеві стріли сарматської доби, що дає підставу “говорити про припинення життя на городищі на рубежі ер” [9. С. 103].

Особливо цікавим в контексті етнокультурних процесів ранньоримського часу у Подесенні є питання почепського житлобудування, а точніше, питання походження так званих “довгих жител”, що інтерпретують як одну з ознак юхнівських впливів. Вони зустрічаються на почепських пам'ятках разом з характерними підпрямокутними зарубинецькими напівземлянками каркасної або зрубної конструкції з відкритим вогнищем. А. К. Амброз вважав, що подібні будівлі, яких на Синьковському селищі нараховує 18 [3. С. 77], безумовно, виступають результатом розвитку юхнівських будівельних традицій і не мають прямих аналогій в сусідніх археологічних культурах [1. С. 66].

Серйозною проблемою в даному випадку є фіксація житлових споруд та їх атрибуція. Для цього застосовують різні методики. Одну з них запропонував Г. М. Пронін [25]. Довгі будівлі (шириною приблизно 5–6 м і довжиною 15–20 м), крім Синьковського селища, на його думку, були також і на деяких інших почепських селищах: на селищі в гирлі р. Гасома та селищі поблизу с. Железное.

Провідний дослідник Почепського селища Ф. М. Заверняєв вважав зарубинецьке і юхнівське житлобудування абсолютно неподібним, хоча і виділяв прямокутні слабо заглиблені будівлі II та III типу. На його думку, деякі з них могли бути металургійними майстернями [7. С. 92]. Однак ці будівлі є набагато меншими, аніж житла із Синькова. Житла на Почепському селищі, подібні до достовірно зафіксованих жител з Синькова [1, С. 65], можна реконструювати лише за численними підпрямокутними ямами, характерними для торцевої заглибленої частини синьковських жител. Подібні реконструкції є більшою мірою гіпотетичними, оскільки сам Ф. М. Заверняєв, що виділив серед почепських жител п'ять типів, порівнюючи почепське і синьковське житлобудування подібних жител не фіксував [25. С. 53, 55].

На думку Ф. М. Заверняєва, якщо подібні споруди й могли існувати, то не могли бути непоміченими, оскільки на тлі підґрунту і материкового піску на пам'ятці дуже добре помітні стовпові ями [7. С. 98]. Думку Ф. М. Заверняєва про відсутність довгих жител на Почепському селищі підтримував П. М. Третьяков [32. С. 13].

Планіграфічні спостереження однак вказують, що можливість існування довгих будівель на Почепському селищі також не можна абсолютно виключати [8; 20. С. 117].

На одному з планів Почепського селища добре видно послідовність розташування ям підпрямокутної форми, характерних для заглибленої торцевої частини синьковських жител [25. С. 54, рис. 3]. Вони могли утворитися лише під час спорудження нового житла на місці старого, яке охоплювало майже всю площу старого, за винятком торцевої частини [1. С. 65].

Гіпотетичність розглянутих побудов ілюструє дискусія навколо реконструкції довгого житла 5 на селищі поблизу с. Железное, яке інтерпретували як наземну підпрямокутну споруду з центральним заглибленим котлованом, що нагадував типові зарубинецькі напівземлянки. Було показано, що пляму, яку певний час розглядали як ознаку існування вогнища [33. С. 65–66], перекрила кутова стовпова яма. Таке розташування об'єктів підтверджує їх функціонування у різний час [18. С. 55–56].

Загалом для проведення аналогій з почепськими прямокутними й підпрямокутними будівлями, що за формою та конструкцією відрізняються від типових пізньозарубинецьких, в окремих випадках можна залучати як юхнівські, так і верхньоокські та мощинські матеріали. Зокрема, на думку одного з дослідників почепських жител І. К. Фролова, в раньоримський час розвиток житлобудування в басейнах Десни та Оки мав спільні традиції, але з деякими варіантами [33. С. 71].

Іншою категорією нехарактерних для зарубинецької культури комплексів є рідкісні напівземлянки у вигляді правильного кола, інтерпретація та культурна атрибуція яких є дискусійною. Подібних споруд в ареалі почепських пам'яток відомо лише декілька.

Одна з них діаметром 5 м і глибиною 0,65 м відома на Почепському селищі. Ф. М. Заверняєв рішуче відкидав можливість віднесення цього комплексу до кола пам'яток Верхнього Пооччя або милоградських пам'яток. Він схилився до співставлення цієї будівлі з круглими землянками ранньосередньовічних слов'янських поселень Пеньківка та Стецівка і припускав її культове призначення [7. С. 104].

Подібну споруду виявив Є. О. Шинаков під час розкопок на багат шаровому поселенні Борки-3 [3. С. 167] в басейні р. Судость поблизу м. Погар [37. С. 60].

Слід зазначити, що в даному випадку приналежність комплексу до пам'яток почепського кола не є абсолютно доведеною, що визнає сам автор розкопок. Стратиграфія заповнення житла 2 розкопу II [37. С. 59, рис. 2] не є чіткою. Поряд з юхнівською та почепською керамікою тут зустрічається ранньосередньовічна слов'янська кераміка. На думку автора розкопок, до кола аналогій до подібного житла можна включити київські житла (Букреївка-2, Тазово, Каменево-2) і навіть кочівницькі комплекси роменського часу [37. С. 61].

Спільними рисами землянки із Борок і почепських землянок є така конструктивна особливість, як рівна підлога без яскраво вираженої центральної ями та вуглистий шар на дні.

Округлі напівземлянки відомі також з поселення Святе-4 на р. Навля [14] та почепського комплексу поблизу с. Спартак на Десні [20, С. 126]. Втім, останню споруду було серйозно пошкоджено під час землеробських робіт [30. С. 137–138], що не дозволяє судити про її форму повністю.

Призначення подібних споруд все ще залишається дискусійним. На думку Г. О. Массалітіної [14], їх культова функція не підтверджується наявними

матеріалами. Відсутність яскраво виражених ознак вогнища, можливо, дозволяє віднести ці споруди до господарських об'єктів.

Таким чином, появу описаних жител можна пов'язувати з різними культурними впливами. Не виключений їхній зв'язок з подібними спорудами на пізньозарубинецьких пам'ятках басейну Сейму і Сіверського Дінця типу Картамишево-2–Тернівка-2 (дві споруди типу 3 за А. М. Обломським поселення Тернівка-2 та округла споруда з поселення Бобрава-3) [19. С. 49], де вони можуть пояснюватись як кочівницькими впливами, так і контактами із племенами Верхнього Пооччя (землянки 6 та 7 поселення Мощини).

Можна припускати, що вони належали іраномовному сарматському населенню, ознаки присутності якого на півдні лісової зони Східної Європи документують стріли з юхнівського городища Бужанка-1 та знаки, що нагадують сарматські тамги [4], які іноді зустрічаються на кераміці археологічних культур півдня лісової зони Східної Європи і, в тому числі, на одній із почепських мисок [7. С. 103, рис. 10, 1]. А. К. Амброз вважав ці знаки ритуальними символами [1. С. 68].

Однак сьогодні всі ці припущення є суто гіпотетичними і не підтверджені значними масивами матеріалів.

Отже, проблема почепського житлобудування вимагає подальшої ґрунтовної розробки й аналогій, заснованих на значній джерельній базі.

Особливе бачення проблеми походження почепських пам'яток в контексті центральноєвропейських пшеворських впливів запропонував у низці робіт Ю. Ю. Шевченко. Він спробував пов'язати появу зарубинецьких пам'яток на Десні з подіями, що відбувалися на південному заході Східної Європи в середині I ст. до н.е.

Відомо, що в цей час під ударами армій Бурбесті припинила існування поянешти-лукашівська культура. Походи Бурбесті спричинили також перегрупування в середовищі варварів Східної та Центральної Європи, що вплинули, в тому числі, і на племена зарубинецької культури. Зокрема, дакійською загрозою може пояснюватись поява зарубинецьких городищ на Середньому Подніпров'ї [41. С. 169].

Іншим імпульсом, що міг призвести до значних пересувань в середовищі варварів, міг бути конфлікт римлян з бастарнами в 29 р. до н.е. Всі ці процеси, на думку Ю. Ю. Шевченка, не могли оминати Подесення.

Виходячи з цього припущення, “дунайську хвилю” імпорту, пов'язану з бастарнами-пеквінами, в почепських матеріалах представляють фібули О та І за Ю. Костшевським з їх почепськими дериватами і фібулами, що мають “тордовану” спинку та дирчастий приймач. Отже, фібули “почепської серії” мають дериватну ознаку фібул Альмгрен 68, що, на думку дослідника, дозволяє використати ці хроноіндикатори як свідчення появи почепських пам'яток раніше середини I ст. н.е. [35. С. 49].

Початок наступного етапу розвитку пам'яток почепського типу, який за Ю. Ю. Шевченком датується першою чвертю I ст. н.е., може відзначати фібула з поселення Колодязний Бугор, яка має характерний для цього часу приймач, на

якому можна прослідкувати ознаки відламаної кнопки, та профіль, що нагадує римську фібулу типу Авциса.

Втім, вірогіднішою є атрибуція фібули з Колодязного Бугра як фібули типу Пільвіни, яку датують набагато пізнішим часом і не відносять до почепського шару на цьому поселенні [20. С. 74].

Таким чином, датування, запропоноване Ю. Ю. Шевченком, розходиться із загальноприйнятим, яке відносить появу почепських пам'яток на Десні до часу не раніше середини I ст. н.е. Ґрунтується воно здебільшого на дериватних формах, що до того ж могли побутувати в межах досить широких хронологічних відрізків, як, наприклад, фібули типу Альмгрен 68, до групи яких іноді включають і перехідні форми Альмгрен 67/68 [40. С. 102]. Очевидно передатовувати почепські пам'ятки, використовуючи подібний матеріал, немає серйозних підстав.

До того ж, слід враховувати можливість появи ранньоримських імпортив у Подесенні із значним запізненням. Відтак використовувати для датування подібних імпортив хронологічні схеми, розроблені для території Центральної Європи, слід досить обережно.

Спірним залишається віднесення Ю. Ю. Шевченком деяких матеріалів багатшарової пам'ятки Білий (Високий) Груд поблизу Чернігова до почепського кола пам'яток [36]. Саме на матеріалах цього комплексу дослідник робить висновки не лише про яскраво виражені пшеворські зв'язки почепського населення, які проявляються в поширенні лощеної кераміки пшеворських форм, що порівнюються з матеріалами Підберізців, але й про контакти почепських племен із сарматами. До сарматських елементів ним віднесено гончарні причорноморські миски і техніка обробки поверхні лощених посудин. Сарматською Ю. Ю. Шевченко вважає чорнолощену з внутрішньої сторони курільницю (чашу), яку він порівнює із суловськими курільницями типу VIII-5 за К. Ф. Смірновим і датує другою половиною II ст. н.е., як і лощений глечик (див. рис. 4, 12) з Почепського селища [36].

Така інтерпретація Білого Груду викликала критику низки дослідників, які констатують на пам'ятці лише класичні зарубинецький (верхньодніпровський) і київський культурні шари і майже повну відсутність пізньозарубинецьких елементів, зокрема, почепських ребристих мисок з високими вінцями (див. рис. 3, 6, 8), [22. С. 150–151].

Більшість предметів, які дозволили б датувати пам'ятку, керуючись не тільки типологічним аналізом кераміки, представлені лише у вигляді уламків, серед яких виявлено два фрагменти фібул, можливо, середньолатенської схеми.

Загалом на даний момент матеріали пам'ятки опубліковано лише частково, що унеможлиблює точну культурну атрибуцію об'єктів ранньоримського часу, які тут зустрічаються.

Не знайшло підтримки у провідних дослідників пізньозарубинецьких пам'яток включення Ю. Ю. Шевченком до кола почепських пам'яток ряду селищ в басейні Нижньої Десни. Достовірно почепськими на території

Чернігівської обл. відтак вважаються культурні шари на селищах Чулатово, Киселівка-3 та Колодязний Бугор [21. С. 46].

Ще одним дискусійним питанням, пов'язаним з пам'ятками почепського типу, є їхній вплив на формування деснянського варіанту київської культури [18. С. 58]. Однією з проблем в даному випадку є надзвичайно мала кількість хроноіндикаторів II ст. н.е., які дали б змогу встановити точну верхню дату почепських пам'яток.

При порівнянні київських та почепських пам'яток Подесення є можливість керуватися лише типологічними міркуваннями. Почепський елемент в матеріалах деснянського локального варіанту київської культури поки що видається незначним [16].

Дослідники пізньозарубинецьких і київських пам'яток відзначають відсутність на ранніх київських поселеннях Подесення (Гребля) вузько датованих речей, які б дозволяли судити про чітку нижню дату виявлених на них комплексів [21. С. 50; 23. С. 320–321]. Однак радше за все пам'ятки деснянського варіанту київської культури хронологічно не накладаються на почепські і пов'язані із пізньозарубинецькими угрупованнями Сейму та Сіверського Дінця.

Відмінними, порівняно з почепськими, для київських пам'яток цього регіону є такі елементи матеріальної культури як керамічні диски, відсутність “постюхнівських” конічних тягарців та слабопрофільований посуд. Ареали цих двох культурних угруповань співпадають лише частково. Пам'ятки почепського типу концентруються здебільшого у Верхньому, тоді як київські здебільшого на Середньому та Нижньому Подесенні. Більшість почепських поселень знаходяться в верхній течії Десни, приблизно починаючи з широти Новгород-Сіверського і вище, тоді як київські заходять на територію Верхнього Подесення лише частково. Нижче по Десні виявлено лише окремі почепські пам'ятки, досить віддалені одна від одної, що може вказувати на непостійність перебування почепського населення на території Середнього та Нижнього Подесення. Хоча почепські та київські поселення розташовані в подібних топографічних умовах на краях перших надзаплавних терас, підвищеннях в заплаві та на понижених ділянках корінних берегів рік, лише на п'яти з них відомі матеріали як почепські так і київські (Колодязний Бугор, Чулатове, Феськівка, Деснянка, Білокам'янка), що може свідчити про перенесення поселень на нові місця порівняно із почепським часом [16. С. 47].

При цьому не виключено, що київське житлобудування безпосередньо пов'язане з почепським. До спільних рис почепського і київського житлобудування зараховують наявність опорного стовпа, значну кількість котлованів квадратної форми, порівняно значну глибину жител, відсутність глинобитних вогнищ, рідке розташування господарських ям і лежанок в будівлях.

Під час аналізу проблеми зв'язків почепських пам'яток з пам'ятками сусідніх верхньоокських та подвінських племен на даний момент можна керуватися лише уривчастими і неповними даними.

Не виключена можливість входження певних почепських компонентів до складу тушемлянської культури. Окрім характерних лощених ребристих мисок,

до почепських елементів тут можна віднести використання вохри та шамоту при підготовці керамічного тіста [38. С. 154].

Значні зарубинецькі впливи вбачав в матеріальній культурі середнього горизонту городища дніпро-двінської культури Тушемля П. М. Третьяков. Він відзначав хронологічний розрив між нижнім горизонтом дніпро-двінської культури та середнім шаром городища [30. С. 54]. Із зарубинецькими впливами вчений пов'язував масове поширення на смоленських городищах ножів з горбатою спинкою та серпів зарубинецьких типів, виготовлених за латенськими металургійними технологіями. Участь деснянських зарубинецьких пам'яток у складанні культури середнього горизонту Тушемлянського городища він вважав незаперечною. Знахідка підв'язної фібули “верхньодніпровської серії” дозволяє датувати середній шар Тушемлі I–II ст. н.е. [41. С. 237].

За підсумками досліджень городищ Смоленщини П. М. Третьяков дійшов декількох висновків про етнокультурний характер.

Зокрема, на думку П. М. Третьякова, беззаперечним було те, що в перші століття нашої ери в східній частині ареалу смоленських городищ, у верхів'ях Десни, зарубинецька культура змінює місцеву культуру “городищенського типу”. В іншій, центральній частині області смоленських городищ, куди зарубинецька культура в чистому вигляді не проникла, також відчуються певні зарубинецькі впливи. Натомість в західному ареалі поширення смоленських городищ зарубинецького впливу майже не зафіксовано. Після порівняння даних з трьох ареалів смоленських городищ, на думку П. М. Третьякова, не можна говорити про зарубинецькі пам'ятки цього регіону як про певний етап розвитку культури місцевих племен. Також дослідник відкинув можливість появи культури із зарубинецькими рисами спочатку на городищах, а згодом на поселеннях. Кераміка із зарубинецькими елементами, що часто зустрічалася на городищах Смоленщини перших століть нашої ери, на думку П. М. Третьякова, належала місцевому населенню, що повільно відступало під тиском зарубинецьких племен, але поряд з цим вже відчуло їх сильний вплив.

Дещо іншої думки щодо генези пам'яток типу середнього шару городища Тушемля дотримуються М. В. Лопатін та О. Г. Фурасьєв, які відводять провідну роль у формуванні середньотушемлянських керамічних традицій верхньодніпровському локальному варіанту зарубинецької культури [12. С. 85], розглядаючи середньотушемлянські пам'ятки як одну із культурних груп пізньозарубинецького культурно-хронологічного горизонту.

Впливи, викликані переміщенням зарубинецьких племен, не виключено, сягали району Себезького Поозер'я Псковської обл. Миски, аналогічні до почепських, виявлено в матеріалах дяківської культури, де під час міграцій зарубинецьких племен спостерігається значне зростання кількості лощеної кераміки [41. С. 237].

Почепська кераміка зустрічається на деяких з мощинських городищ, де вона складає декілька відсотків від загальної кількості виявлених посудин. Наприклад, мощинські лощені ребристі миски мають досить близькі аналогії серед почепських матеріалів [38. С. 147]. При цьому стан джерельної бази не

дозволяє достовірно встановити, які форми профільованого посуду на території поширення мощинських пам'яток в окському басейні є автохтонними, а які привнесеними.

Загалом дослідження зв'язків почепських пам'яток з мощинськими і тушемлянськими старожитностями перебуває лише на початкових етапах.

Таким чином, основною проблемою дослідження почепських пам'яток сьогодні є часто незадовільний стан джерельної бази, що змушує реконструювати етнокультурну ситуацію у Подесенні в ранньоримський час на основі дуже обмеженого кола матеріалів. Це пояснюється, головним чином, відсутністю широкомасштабних археологічних досліджень почепських селищ, яких за А. М. Обломським на території Брянської, Орловської, Смоленської областей Росії та Чернігівської області України налічують понад 80 [21]. Більшість з почепських селищ відомі за даними розвідок, які часто проводились місцевими краєзнавцями, що зумовлює необхідність перевірки отриманої таким чином інформації.

Найбільш активно археологічні розкопки на почепських селищах проводили ще в 1960–1970-х рр. З цього часу надходження нового археологічного матеріалу було фактично призупинене. Уявлення про почепські пам'ятки ґрунтується здебільшого на комплексах Почепського та Синьковського поселень, а також на результатах досліджень П. М. Третьякова на Смоленщині.

Не виключено, що деякі райони, де почепські пам'ятки представлені лише окремими знахідками, потребують більш серйозного обстеження, як, наприклад, територія Нижнього Подесення та Орловська обл.

Таким чином, ареал почепських пам'яток все ще залишається однією з найменш охоплених археологічними дослідженнями територій.

Ненабагато кращий стан дослідженості спостерігається для археологічних культур, що безпосередньо межують з пам'ятками почепського типу, вивчення яких може значно збагатити уявлення про генезу пізньозарубинецьких пам'яток Подесення.

Лише незначною мірою досліджені пам'ятки пізнього етапу юхнівської культури. До останнього часу не існувало навіть узагальнюючої роботи, присвяченої юхнівським старожитностям. Приблизно визначено їхню хронологію і територію. Одну з ключових пам'яток в контексті почепсько-юхнівських контактів – городище Полужжя (Красне), розкопано лише незначною площею [3. С. 48].

Поки що відсутнє ґрунтовне дослідження юхнівського житлобудування. Фактично цю проблематику порушено лише в декількох працях А. К. Амброза [1; 1].

Нечисленними є матеріали, що дозволяли б вибудувати хронологію юхнівських пам'яток в першій половині I ст. н.е., хоча дані, отримані під час розкопок городища Бужанка-1, можливо, дозволяють говорити про існування юхнівської культури в пізньолатенській час.

Серед дослідників є численні розходження щодо інтерпретації пам'яток з юхнівськими елементами початку I ст. н.е., виявлених в басейні р. Беседь на

Могильовщині [5]. На думку В. І. Шадира, городища на цій території відображають симбіоз юхнівської і зарубинецької традицій, що в підсумку призвело до формування старожитностей типу Почеп I–II ст. н.е [34. С. 89]. Аналогічні матеріали з городища Федорівка А. О. Метельський співставив із середнім шаром Тушемлянського городища, тоді як С. Є. Рассадін розглядає їх у зарубинецькому контексті [16; 26].

Дослідження юхнівських пам'яток на гомельському лівобережжі Сожа перебуває лише на початкових етапах. На цій території проведено розкопки лише на городищах Нісімковичі Чечерського р-ну на р. Покоть та Підгір'я Добрушського р-ну на р. Іпуть, що дозволили отримати досить строкатий в культурному відношенні матеріал, який включає зарубинецькі, милоградські та юхнівські риси. Юхнівські матеріали в Брянському Посожжі відомі лише за результатами розвідок, проведених в різні роки на місцевих городищах. Їхній обсяг недостатній для формулювання будь-яких чітких висновків [5. С. 100].

Дослідженість пам'яток верхньоокської культури також незначна. Питання хронології і території її пам'яток все ще залишається відкритим.

Таким чином, на сьогоденньому рівні дослідження зрозуміло, що почепські пам'ятки є однією з груп пізньозарубинецьких пам'яток, характерною особливістю якої є риси, притаманні археологічним культурам півдня лісової зони Східної Європи. Керамічний комплекс і деякі прийоми житлобудівництва почепських пам'яток (невеликі підпрямокутні напівземлянки з центральним опорним стовпом) наближені до середньодніпровських, хоча й мають низку особливостей. Зв'язків почепських пам'яток з найбільш територіально наближеною посеяминською групою класичної зарубинецької культури типу Харівка поки що не виявлено, натомість встановлено зв'язок почепських пам'яток з середньодніпровськими пізньозарубинецькими пам'ятками типу Лютіж [20. С. 14].

Появу почепських пам'яток в Подесенні слід датувати часом не раніше середини I ст. н.е. Вірогідно, вони продовжують існувати й на початку II ст. н.е. До важливих хроноіндикаторів на почепських пам'ятках належать фібули пізньолатенських зразків (див. рис. 4, 1–4), фібула типу Альмгрен 53 (див. рис. 4, 9), що датується хронологічним проміжком з другої чверті до кінця I ст. н.е., відома з поселення Синьково, довга пряжка типу U за К. Раддатцем (див. рис. 4, 10) та плакетка єгипетського фаянсу із зображенням лева (див. рис. 4, 11) з Почепського поселення, що можуть датуватися ступенем В1–початком ступеня В2. Точнішу верхню дату почепських пам'яток не дозволяє визначити незначна кількість імпортованих речей, однак хронологічний розрив з пам'ятками деснянського варіанту київської культури доволі помітний. Виявлені в Подесенні ранньокиївські пам'ятки (Гребля, Октябрське-2), або не містять почепських елементів, або за керамічним матеріалом наближені до пізньозарубинецьких пам'яток Посейм'я та басейну Сіверського Дінця типу Картамишево-2–Тернівка-2 і матеріалів Верхнього Подніпров'я (Попово–Лежачі-4) [20. С. 25].

Аналізуючи проблему контактів почепських племен з носіями автохтонних культур, треба відзначити, що на почепських селищах юхнівські елементи найяскравіше проявляються в орнаменті на кераміці та житлобудівництві.

Найбільш вираженими юхнівські елементи є на Синьковському селищі, де вони представлені головним чином характерними тричастними “довгими будівлями” із заглибленою торцевою частиною, в якій фіксується підпрямокутна яма розмірами приблизно 2×1 м понад 0,5 м глибиною.

Присутність довгих будівель на Почепському селищі все ще залишається дискусійною. Хоча автор розкопок Почепського селища Ф. М. Заверняєв рішуче заперечував їх наявність, повністю виключати можливість їх існування на пам'ятці не варто, на що вказують численні зафіксовані на планах Почепського селища підпрямокутні ями, аналогічні до найбільш заглиблених частин синьковських жител, які Ф. М. Заверняєв вважав ямами від вогнищ.

Одним з юхнівських городищ, на якому виявлено зарубинецьку кераміку, є городище Полужжя, де А. К. Амброз виділив верхній горизонт, що характеризується керамічними формами, перехідними між юхнівськими та почепськими.

Однак, незважаючи на численні ознаки контактів між прийшлим та автохтонним населенням, прихід зарубинецьких племен призводить до міграції частини юхнівських племен на південь верхнього Пооччя, де утворюється культурно-хронологічна група пам'яток типу Упа-2.

ЛІТЕРАТУРА

1. Амброз А. К. К истории Верхнего Подесенья в I тысячелетии н.э. // СА. – 1964. – № 1. – С. 56–71.
2. Амброз А. К. Длинные дома Полужского городища IV–III в. до н.э. // Древняя Русь и славяне. – М., 1978. – С. 30–40.
3. Арион О. В., Башкатов Ю. В., Обломский А. М., Терпиловский Р. В. У истоков славянства (вместо заключения) // Раннеславянский мир. – 2010. – Вып. 12. Позднезарубинецкие памятники на территории Украины (вторая половина I–II ст. н.э.) – С. 93–110.
4. Археологическая карта России: Брянская область. – М., 1993.
5. Воронятов С. В. О функции сарматских тамг на сосудах // Гунны, готы и сарматы между Волгой и Дунаем. – СПб., 2009. – С. 80–98.
6. Дробушевский А. И. О верхней дате юхновской культуры // Деснинские древности. – 2008. – Вып. 5. – С. 96–104.
7. Заверняев Ф. М. Почепское селище первых веков нашей эры // СА. – 1960. – № 4. – С. 179–185.
8. Заверняев Ф. М. Почепское селище // МИА. – 1969. – № 160. – С. 88–118.
9. Каравайко Д. В. Юхнівська культура: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2007.
10. Каравайко Д. В. Исследования городищ юхновской культуры // Археологічні дослідження в Україні в 2008 році. – К., 2008. – С. 100–103.
11. Каравайко Д. В. Раскопки юхновского городища Бужанка I // Археологічні дослідження в Україні в 2009 році. – К., 2009. – С. 182–183.
12. Кухаренко Ю. В. Зарубинецкая культура // САИ. – 1964. – Вып. Д1–19.
13. Лопатин Н. В., Фурасьев А. Г. Северные рубежи раннеславянского мира в III–V ст. н.э. // Раннеславянский мир – 2007. – Вып. 8.
14. Максимов Е. В. Зарубинецкая культура на территории УССР. – К., 1982.

15. *Массалитина Г. А.* Об одном типе построек в Верхнем Подесенье и Поочье // Деснинские древности. – 1995. – С. 58–60.
16. *Мяцельскі А. А.* Гарадзішчы жалезнага веку ў міжрэччы Сожа і Іпуці (па матэрыялах Магілёўшчыны) // ГАЗ. – 2006. – № 21. – С. 53–60.
17. *Обломский А. М.* Культурно-типологические группы позднезарубинецких памятников Подесенья и их взаимоотношение с деснинским вариантом киевской культуры // Культуры Восточной Европы I тысячелетия. – Куйбышев, 1986. – С. 39–67.
18. *Обломский А. М.* О финале среднеднепровского варианта зарубинецкой культуры // СА. – 1987. – № 3. – С. 68–85.
19. *Обломский А. М., Терпиловский Р. В.* Среднее Поднепровье и Днепровское Левобережье в I–II вв. н.э. – М., 1991.
20. *Обломский А. М.* Позднезарубинецкие памятники // Славяне и их соседи в конце I тысячелетия до н.э.–I половине I тысячелетия н.э. – М., 1993. – С. 40–52.
21. *Обломский А. М.* Днепровское лесостепное Левобережье в позднеримское и гуннское время // Раннеславянский мир. – 2002. – Вып. 5.
22. *Обломский А. М.* Памятники типа Почеп // Раннеславянский мир. – 2010. – Вып. 12. Позднезарубинецкие памятники на территории Украины (вторая половина I–II ст. н.э.). – С. 45–53.
23. *Обломский А. М., Терпиловский Р. В.* Каталог позднезарубинецких памятников на территории Украины // Раннеславянский мир. – 2010. – Вып. 12. Позднезарубинецкие памятники на территории Украины (вторая половина I–II ст. н.э.). – С. 111–151.
24. *Обломский А. М., Терпиловский Р. В.* Новые памятники киевской культуры на территории Украины (каталог) // Раннеславянский мир. – 2010. – Вып. 13. Актуальные проблемы археологии Восточной Европы I тысячелетия н.э. – С. 301–374.
25. *Пачкова С. П.* Зарубинецкая культура и латенизированные культуры Европы. – К., 2006.
26. *Пронин Г. Н.* Некоторые вопросы изучения памятников почепского типа // СА. – 1979. – № 1. – С. 47–62.
27. *Рассадин С. Е.* Юхновская культура в Белорусско-Российском Посожье // МАБ. – 2007. – № 14. – С. 37–53.
28. *Столяров Е. В.* Актуальные проблемы изучения раннего железного века бассейна верхней Оки // Археология XXI века: синтез классических и современных методов исследований – приоритетное направление археологического изучения Калужской области: мат. науч. симпозиума 8–9 апреля 2009 г. – Калуга, 2009. – С. 55–58.
29. *Столяров Е. В.* К вопросу о преемственности культур бассейна верхней Оки эпохи раннего железа и римского времени // Лесная и лесостепная зоны Восточной Европы в эпохи римских влияний и Великого переселения народов: конференция 2. – Тула, 2010. – Ч. 1. – С. 30–48.
30. *Третьяков П. Н.* Локальные группы верхнеднепровских городищ и зарубинецкая культура // СА. – 1960. – № 1. – С. 36–46.
31. *Третьяков П. Н., Шмидт Е. А.* Древние городища Смоленщины. – М.–Л., 1963.
32. *Третьяков П. Н.* Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге. – М.–Л., 1966.
33. *Третьяков П. Н.* Основные итоги и задачи изучения зарубинецких древностей // МИА. – 1969. – № 160. – С. 7–16.
34. *Фролов И. К.* О домостроительстве первой половины I тысячелетия н.э. на территории Верхнего Подесенья и Поочья // СА. – 1979. – № 1. – С. 63–72.
35. *Шадыра В. І.* Аб паўднёвай мяжы днепра-дзвінскай культуры на Беларусі // ГАЗ. – 1998. – № 13. – С. 88–97.

36. *Шевченко Ю. Ю.* Почепские древности Десны – хронология связей // Деснинские древности. – 1995. – С. 48–51.
37. *Шевченко Ю. Ю.* Белый (Высокий) Груд на рубеже нашей эры // *Stratum plus*. – 1997. – С. 121–137.
38. *Шинаков Е. А.* Многослойное поселение Борки III под Погаром (публикация материалов) // Русский сборник (Труды кафедры отечественной истории древности и средневековья Брянского государственного университета им. академика И. Г. Петровского). – 2006. – Вып. 2–3. – С. 55–68.
39. *Шмидт Е. А.* Верхнее Поднепровье и Подвинье в III–VII вв. н.э. Тушемлинская культура. – Смоленск, 2003.
40. *Шукин М. Б.* Горизонт Рахны–Почеп: причины и условия образования // *Культуры Восточной Европы I тысячелетия*. – Куйбышев, 1986. – С. 26–38.
41. *Шукин М. Б.* Некоторые проблемы хронологии раннеримского времени (К методике историко-археологических сопоставлений) // *АСГЭ*. – 1991. – Вып. 31. – С. 90–106.
42. *Шукин М. Б.* На рубеже эр (Опыт историко-археологической реконструкции политических событий III в. до н.э.–I в. н.э. в Восточной и Центральной Европе). – СПб., 1994.

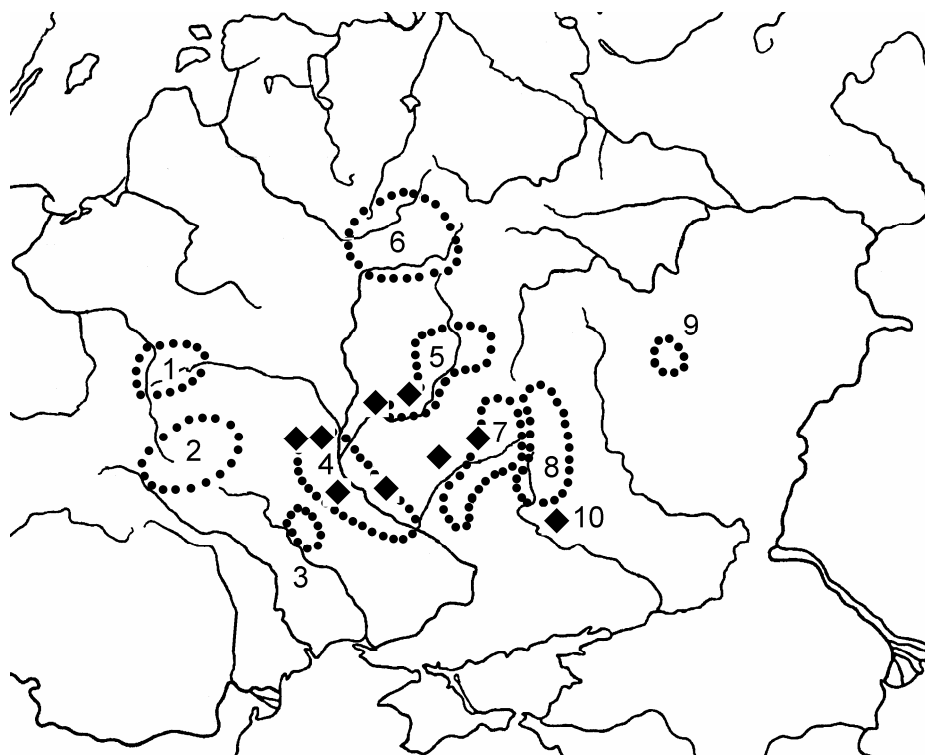

Рис. 1. Культурна ситуація на території Східної Європи в I–II ст. н.е (за А. М. Обломським і Р. В. Терпиловським, 2010): 1 – пшеворська культура; 2 – пам'ятки зубрицького типу; 3 – пізньозарубинецькі пам'ятки типу Рахни; 4 – пізньозарубинецькі пам'ятки типу Лютіж; 5 – пізньозарубинецькі пам'ятки типу Почеп; 6 – середньотушемлянські пам'ятки; 7–8 – пізньозарубинецькі пам'ятки типу Картамишево-2–Тернівка-2; 9 – пам'ятки типу Шапкіно–Інясево; 10 – пізньозарубинецькі пам'ятки типу Грині–Вовки.

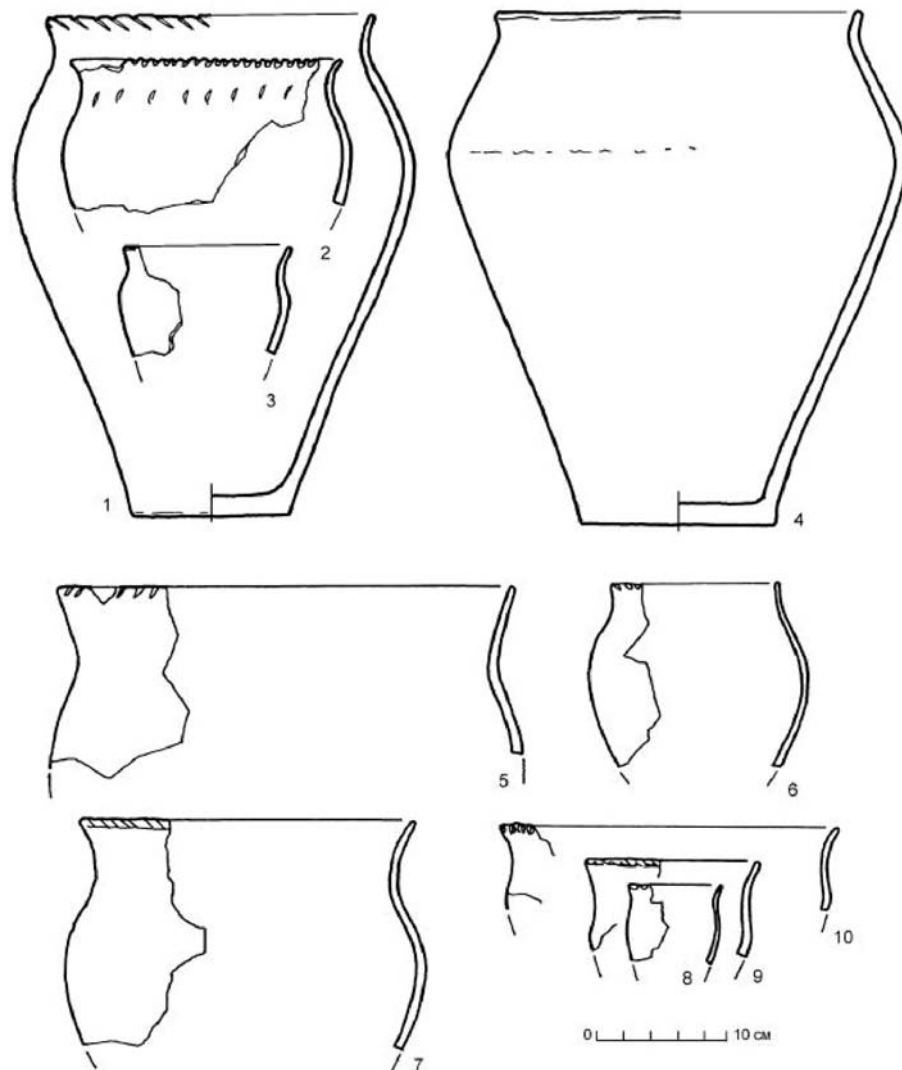

Рис. 2. Груболіпна кераміка з пам'яток почепського типу:
 1 – Партизанське; 2 – Чулатово; 3 – Киселівка-3; 4 – Почеп;
 5–10 – Синьково; 1 – за О. С. Смірновим; 2, 3 – за Р. В. Терпиловським;
 4 – за Ф. М. Заверняєвим; 5–10 – за А. М. Обломським.

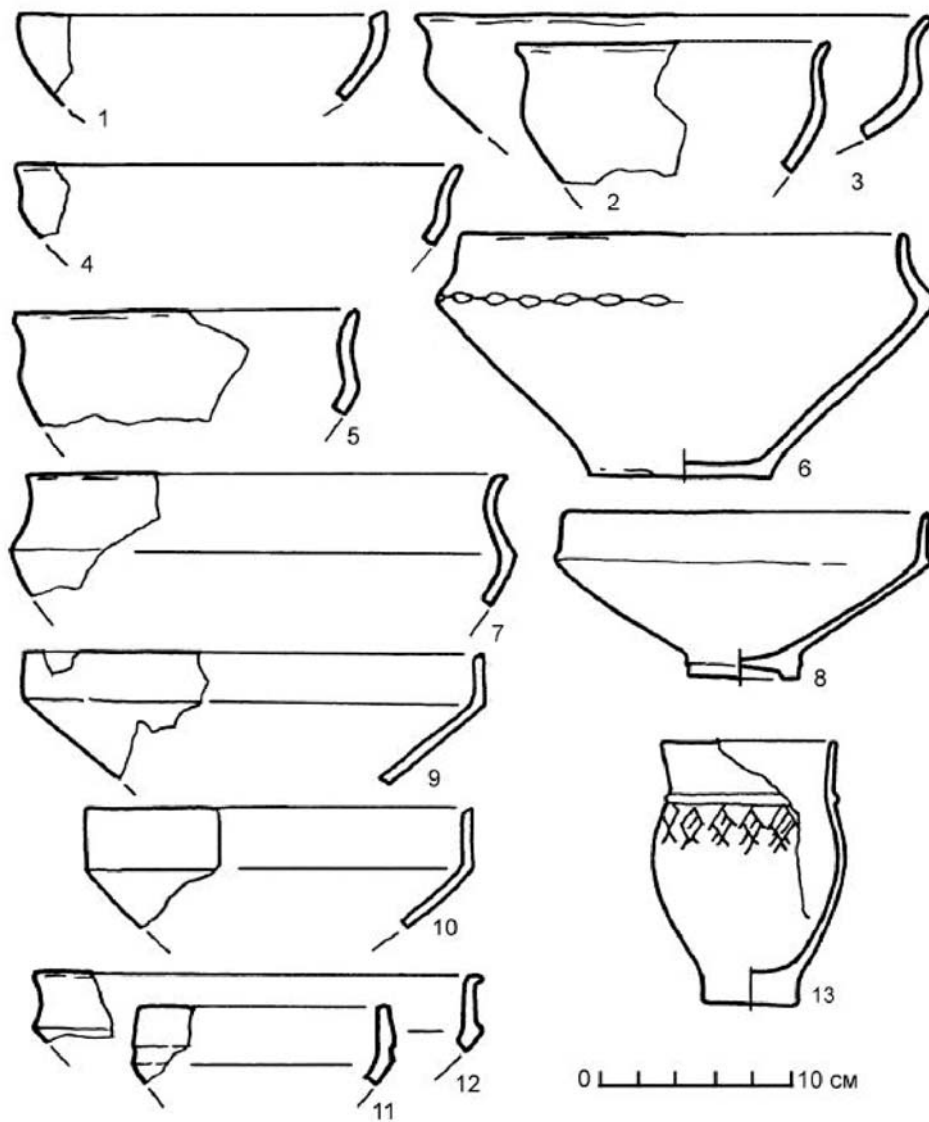

Рис. 3. Липна лощена кераміка з пам'яток почепського типу:
 1, 9, 10, 13 – Синьково; 2, 5, 6, 8, 11 – Почеп; 3, 4, 7 – Киселівка-3;
 12 – Чулатово; 1, 9, 10, 13 – за А. М. Обломським;
 2, 5, 6, 8, 11 – за Ф. М. Заверняєвим; 3, 4, 7, 12 – за Р. В. Терпиловським.

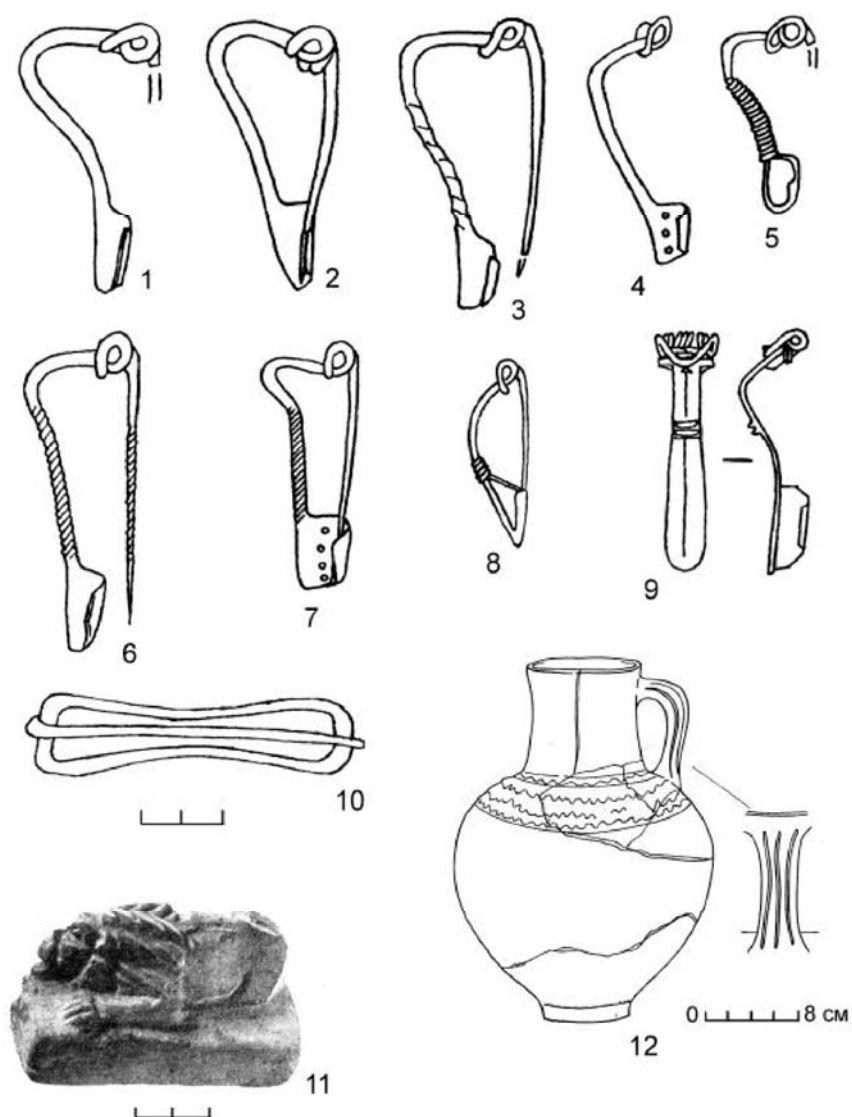

Рис. 4. Головні хроноіндикатори пам'яток почепського типу.
 1–3, 5–8, 10–12 – Почеп; 4, 9 – Синьково (за Ф. М. Заверняєвим і А. К. Амброзом).

ГЛАВНЫЕ ПРОБЛЕМЫ В ИЗУЧЕНИИ ПАМЯТНИКОВ ПОЧЕПСКОГО ТИПА**М. В. Челноков***Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко
ул. Владимирская, 60, Киев, 01601*

Рассмотрены главные проблемы исследования памятников почепского типа. Показано, что существующие разногласия в исследовательской среде относительно этнокультурных процессов начала н.э. на территории Подесенья вызваны недостатком новых источников, обусловленным отсутствием полномасштабных археологических исследований памятников раннеримского времени в этом регионе.

Ключевые слова: Подесенья, памятники почепского типа, позднезарубинецкий культурно-хронологический горизонт, юхновская культура, среднетушемлинский горизонт, раннеримское время, лощеная керамика, домостроительство, этнокультурные процессы.

**THE MAIN PROBLEMS CONCERNING THE INVESTIGATION OF POCHEP TYPE
ARCHAEOLOGICAL SITES****M. Chelnokov***Taras Shevchenko Kyiv National University
Volodymyrska St. 60, Kyiv, 01601*

The main problems concerning the investigation of Pochep type archeological sites are analysed. It is illustrated that current controversies among researchers over the different aspects of ethnocultural processes in Podessen region at the beginning of AD are mainly caused by the lack of new sources. The latter is due to the absence of extensive archeological studies of the early Roman period sites in this region.

Key words: Podessen region, monuments of Pochep type, late Zarubyntsi cultural and chronological horizon, Yukhniv culture, middle Tushemlia horizon, the early Roman period, polished ceramics, dwelling construction, ethnocultural processes.

Стаття надійшла до редколегії 12. 02. 2012

Прийнята до друку 27. 04. 2012